

فعالیت های سیاسی امام علی (علیه السلام) در دوران سکوت

زهرا آشوری^۱

چکیده

موضوع تحقیق حاضر فعالیت های سیاسی امام علی (علیه السلام) در دوران سکوت است. به صورت کلی برای تمامی پیامبران و امامان مبنای اصلی در حکومتشان تبعیت از دستورات الهی و راه حق و درست را پیش گرفتن است. گروهی گمان می کنند سکوت به معنای مطلق کاری نکردن است اما امام علی (علیه السلام) معنی سکوت را تغییر داد تا این فهمیده شود که در سکوت نیز می توان کارهایی که به آن اعتقاد داشت و درست است انجام داد. ایشان در طی مدتی که خلافت به ناحق از ایشان غصب شده بود از راه های مختلف اسلام را به مردم شناساندند مثل تربیت شاگردان، جواب دادن سوال های دانشمندان شهر های دیگر، مشاوره دادن در زمینه های حکومتی و روش تحقیق حاضر در درجه اول به صورت کتابخانه ای بوده زیرا مسئله ی فعالیت های امام علی (علیه السلام) مربوط به تاریخ است و در درجه دوم به صورت تبیینی و توصیفی است چون به توصیف و تبیین وقایع گذشته می پردازد می توان فهمید که حق و پیروی از اسلام هیچ گاه متوقف نمی شود هر چند یک راه بسته شود اما راه های دیگری وجود دارد که انسان با کمک آن می تواند به هدف و خواست خود برسد مثل امام علی (علیه السلام) که هر چند در ابتدا در جایگاه اصلی خود نبود اما راه هایی را برای رسیدن به هدف خود که خواست و وصیت پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) و خداوند بود پیدا کرد.

کلید واژه: سیاست، سکوت، امام علی (علیه السلام)، جانشینی، حکومت

^۱ - طلبه سطح دو-مدرسه امام صادق (علیه السلام)

مقدمه

فعالیت‌ها و کارهایی که پیامبران و امامان انجام می‌دهند همه بر اساس قاعده و قانون الهی است و هیچ کاری را بیهوده و بدون دلیل انجام نمی‌دهند، هر چند امکان دارد برخی به تنهایی و بدون راهنمایی از کسی دلیل و مفهوم آن را درک نکنند، اما این بدان معنا نیست که بدون دلیل است پس فهمیدن و درک کردن دلیل اقداماتی که امامان و پیامبران انجام داده‌اند بسیار ضروری به نظر می‌رسد تا هم انسان اطمینان حاصل کند که کارهای آنها الهی بوده، به خواست و دستور خداوند و هم درک کنند که همه‌ی آن اقدامات به نفع مصالح عمومی مردم بوده‌است، ازاین رو انجام این تحقیق اهمیت بسزایی دارد. از جمله کتاب‌هایی که به این بحث پرداخته‌اند از جمله: فروغ ولایت (جعفر سبحانی)، مجمع البحرین (فخرالدین بن محمد طریحی)، قضاء امیر المومنین (محمد تقی الاستری)، مسائل اساسی علم سیاست (محمد باقر حشمت زاده)، تاریخ طبری (ابی جعفر بن جریر طبری)، وسائل الشیعه (محمد بن حسن الحر العاملی)، الفتوح (ابن اعثم ابومحمد کوفی)، اسرار آل محمد (صلی علیه و آله و سلم) (ترجمه سلیم بن قیس) می‌باشد.

اما این مقاله نسبت به کتاب‌های موجود و تحقیقاتی که خوانده شده به صورت جامع و چند بُعدی (فرهنگی، سیاسی، اجتماعی) مختصر و مفید به این فعالیت‌های امام علی (علیه السلام) پرداخته است. خواندن این مقاله باعث می‌شود یک الگو در زمینه‌ی فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و... به خوانندگان معرفی شود تا هم زندگی خود را بر اساس اصول زندگی ایشان تنظیم کنند و هم یاد بگیرند که در شرایط دشوار و سخت نباید دست روی دست گذاشت و سکوت مطلق کرد و باید برای شرایط بهتر کاری انجام داد.

مفهوم سیاست

مفهوم لغوی سیاست

سیاست واژه‌ای عربی است که ریشه آن «س و س» به معنای «ریاست یا خُلق» است. برخی آن را اینگونه تعریف کرده‌اند:

«السياسةُ القيامُ على الشيء بما يَصْلِحُهُ؛ سياست به معنای اقدام وانجام چیزی بر طبق مصلحت آن است»^۱

مفهوم اصطلاحی سیاست

سیاست، به معنای گوناگونی به کار رفته است. برخی از این تعاریف، عبارت است از: (فن کشور داری و کسب قدرت اجتماعی)^۲، (قدرت و فن کسب، توزیع و حفظ آن)^۳، (علم حکومت به کشورها)^۴ و ...

بنابراین اگر به حاکم و زمامدار «سیاستمدار» گفته می‌شود؛ به این علت است که در امور اجتماعی و عمومی توده مردم به مصلحت اندیشی، تدبیر و اقدام می‌پردازد. عبارت «سیاسة العباد» نیز که در وصف ائمه معصومین (علیه السلام) آمده است، این معنا را در بر دارد که تامین مصالح و تدبیر امور اجتماعی جامعه بر عهده آنان است.^۵

زندگینامه امام علی (علیه السلام)

امام علی (علیه السلام) در روز جمعه، سیزدهم رجب سال سی ام عام الفیل^۶، ده سال قبل از بعثت پیامبر اسلام در خانه کعبه به دنیا آمدند.^۷ در طول تاریخ کسی جز او به این افتخار دست نیافته است، تولد ایشان در آن جایگاه مقدس، امیدبخش فصل جدیدی برای کعبه مکرمه و عبادت در آن بود و مثل این که از اول این تقدیر برای علی (علیه السلام) بود که از اولین کسانی باشد که به پیامبر ایمان آورده و مسلمان باشد، بلکه حقیقتاً چنین بود؛ زیرا آنگاه که مادرش فاطمه بنت اسد نوزاد تازه متولد شده را از خانه خدا بیرون آورد، دیده خود را تنها به چهره مقتدایش محمد (صلی الله علیه وآله وسلم) گشود و بی درنگ کلام خدا را بر زبان آورد «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ»^۸ مومنان رستگار شدند، و آنان که در نمازشان خشوع دارند» و چون او رابه خانه آوردند، پدرش

^۱ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۶، ص ۱۰۷.

^۲ - عنایت، فلسفه سیاسی در غرب، ص ۱۹.

^۳ - حشمت زاده، مسایل اساسی علم سیاست، ص ۲۴.

^۴ - دووژه، اصول علم سیاست، ص ۱۷.

^۵ - طریحی، مجمع البحرين، ج ۴، ص ۷۸.

^۶ - عام الفیل سالی است که گروهی از حبشیان سوار بر فیل برای ویران کردن کعبه له مکه حمله بردند.

^۷ - مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۵، ص ۷.

^۸ - سوره مومنون (۲۳) آیه ۲۱.

ابوطالب، نام علی را که نامی از نام‌های پروردگار متعال است، بر او نهاد تا همواره عزت و سربلندی ابدی، از آن او باشد.^۱

علل عدم پذیرش امام علی (علیه السلام) به جانشینی پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) از سوی مردم

باوجود اتمام حجت خدا و رسولش در واقعه غدیر با مسلمانان و توضیحات تفصیلی حضرت رسول به تمام حضار و سفارش به ابلاغ این پیام به تمام قبایل و اقوام بعد از ملاقات حجاج با آنان، کارشکنی‌های منافقین، باعث به انجام نرسیدن این وصیت و واجب الهی گردید. عللی که بهانه آنها دلیل نپذیرفتن خلافت حضرت علی (علیه السلام) گردید عبارتند از:

اعتبار سن، ریش سفیدی و ارزشهای جاهلی

ساختار اجتماعی و نظام قبیله‌ای در شبه جزیره عربستان بر سنت‌های غلط و خاصی استوار بود که با ظهور اسلام و رهنمودهای قرآن بر همه این سنت‌های غلط، خط بطلان کشید. یکی از مهمترین سنت‌ها، معیار کهولت سن و شیخیت قبیله‌ای در ریاست قبیله بود. این معیار غلط علی رغم ارزش گذاری قرآن «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا»^۱ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاهُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ، ای مردم ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید، گرمی ترین شما نزد خداوند با تقواترین شماست، خداوند دانا و آگاه است. و تلاش‌های شبانه روزی رسول اکرم (صلی علیه و آله و سلم) حتی در آخرین روزهای حیات با ارزششان، دوباره معیار گزینش قرار گرفت و توسط پیامبر شمات گردید. بعد از رحلت حضرت رسول، تنها بهانه خویشتن را برای قبول نکردن جانشینی حضرت علی (علیه السلام) که در آن زمان سی و اندی سال داشت، کم بودن سن و جوانی ایشان عنوان کردند و برخی صحابه هم چون ابوبکر را که بیش از شصت سال عمر داشت، شایسته تر به جانشینی دانستند.

حسادت‌ها و رقابت‌های قومی و قبیله‌ای

با مطالعه تاریخ پر فراز و نشیب عربستان قبل از اسلام، می‌توان از رقابت‌ها و حسادت‌های قبیله‌ای بین اعراب مطلع شد. یکی از این موارد سیاست بر مکه و پرده‌داری کعبه بود. آغاز این

^۱ - شهیدی، زندگانی امیر مومنان امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ج ۱، ص ۷.

^۲ - حجرات، آیه ۱۳

رغابت‌ها، از زمان تصدی «قصی بن کلاب» جد پیامبر اسلام بر قبیله قریش است که می‌توانست قبیله خزاعه که سال‌ها بر مکه حکومت و سیادت می‌کردند را، به خشم آورد. این رقابت میان فرزندان وی (یعنی عبدالله و عبدالمناف) ادامه داشت و سرانجام به دنبال این درگیری‌های طولانی، وظایف سرپرستی مکه بین آن خاندان تقسیم شد. سقایت مکه برای آل عبدالمناف و پرده داری و کلید داری کعبه از آن آل عبدالدار شد. پس از آن این اختلافات در میان هاشم بن عبد المناف جد پیامبر که پس از پدرش ولایت مدار امور مکه شد، با امیه بن عبد شمس بن عبد المناف، تشدید گرفت. هاشم به علت ویژگی‌های خاصی همچون شجاعت، خوش اخلاقی و تدبیر خوبی که داشت، مورد حسادت امیه قرار گرفت سرانجام امیه در دادگاهی محکوم و به ناچار به شام تبعید شد و این اولین تخم دشمنی بین آل امیه و آل هاشم شد.

پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) و علی (علیه السلام) از نوادگان هاشم بودند. پیامبر بعد از اعلام رسالت مورد استهزا و ایدای قریش قرار گرفت و نبردهایی که میان مکه و مدینه بر سر گسترش اسلام و مقابله با شرک صورت گرفت، کینه‌ها را دوچندان کرد. امام علی (علیه السلام) عموزاده پیامبر که از بنی هاشم بود، در این نبرد ها نقش ویژه‌ای داشت و بسیاری از بزرگان قریش را به هلاکت رساند، طبیعی است که از نظر قبایل قریش در کل نسبت به بنی هاشم به ویژه علی (علیه السلام) بدبینانه و کینه توزانه باشد. به تعبیر ابن ابی الحدید، قریش علی (علیه السلام) را قاتل عزیزان خود می‌دانستند. این خون‌ها اگرچه در کنار پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) و به انگیزه ترویج اسلام ریخته شده بود؛ اما در هر حال از شمشیر علی (علیه السلام) چکیده بود و او نیز مورد حسادت طوایف خصوصاً قریش قرار گرفت؛ زیرا وی در زمان رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) شخص دوم بنی هاشم بود که در جبهه مقابل قرار داشت و هنگامی که پیامبر رحلت کردند، دست اندرکاران سقیفه که نمی‌خواستند ادامه سیادت عرب و به ویژه اسلام در حال رشد را همچنان در طایفه هاشم ببینند، به جعل حدیثی پرداختند که در آن از پیامبر شنیده بودند که نبوت و خلافت در یک خاندان جمع نمی‌شود و با نادیده گرفتن صدها سخن و حدیث درباره فضیلت علی (علیه السلام) بر دیگران، در سقیفه بنی ساعده جمع شدند و خلافت را به مهاجرین بخشیدند و بنی هاشم و بنی عباس به همراه علی (علیه السلام) از بیعت با آنان سرباز زدند و در منزل حضرت فاطمه الزهرا (سلام الله علیها) متحصن شدند بسیاری از صاحب نظران شیعه معتقد هستند که: علل عدم بیعت مردم با امام علی (علیه السلام) و نرسیدن وی به خلافت

کرد و هجرت پیامبر اکرم را مبدا تاریخ قرارداد و از آن روز تمام نامه‌ها، اسناد و دفاتر به سال هجری نوشته شده است.^۱

هر چند که میلاد یا بعثت پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) اتفاق بزرگی در تاریخ است، ولی این دو روز نمی‌تواند مبدا مناسبی برای تاریخ اسلام باشد، زیرا روز میلاد پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) و نشانی از اسلام نبوده و در روز مبعث نیز اسلام نظامی نداشته است.

اما در روز هجرت آغاز قدرت مسلمانان و پیروزی و غلبه آنان بر کفر بوده و همچنین در آن روز اسلام پایه گذاری شده است؛ پیامبر در آن روز سرزمین شرک را به قصد یافتن وطن برای مسلمانان ترک گفته و برای آنان یک وطن اسلامی پدید آورد.

بیان حکم بسیاری از رویدادهای نوظهور

حوادث نوظهور در جامعه ایجاب می‌کرد که پس از رحلت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آل وسلم) شخصی به عنوان جانشین برای امت اسلام وجود داشته باشد که علاوه بر آگاه و معصوم بودن بر تمام اصول و فروع اسلام تسلط کافی داشته و علم وسیع و گسترده او امت را از گرایش‌های نامطلوب و عمل به قیاس و گمان باز دارد و این محبت بزرگ الهی را به تصدیق تمام یاران رسول خدا (صلی الله علیه و آل وسلم) جز در حضرت علی (علیه السلام) در آن زمان نمی‌توان یافت. امام علی (علیه السلام) با ویژگی‌های الهی که دارا بود به حوادث نوظهور جامعه پاسخی قطعی و مناسب می‌داد و مردم و خلیفه‌های غاصب را برای حفظ اسلام راهنمایی می‌کرد.^۲

تربیت شاگردانی شایسته

یکی دیگر از اقداماتی که امام علی (علیه السلام) در دوران سکوت انجام دادند تربیت شاگردانی شایسته بود که در جهت گسترش اسلام، حضرت را یاری می‌رساندند که باعث گسترش اسلام واقعی پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) می‌شدند. گه از میان آنها میتوان به: عبدالله بن عباس بن

^۱ تلخیص تاریخ طبری، الامم و الملوک، ابی جعفر بن جریر طبری، ج ۲، ص ۲۵۳

^۲ تلخیص: سبحانی، فروغ ولایت، ص ۱۴۶

^۳ همان

عبدالمطلب بن هاشم معروف به ابن عباس^۱، مالک اشتر و محمد ابو بکر، میثم تمار، اویس قرنی، زید بن صوحان، صعصعۃ بن صوحان اشاره کرد.

خدمت به مردم به ویژه مستضعفان و محرومان

امام صادق (علیه السلام) می فرمایند: امام علی (علیه السلام) هزار برده را از دست رنج خویش آزاد کرد.^۲ حضرت با زحمات فراوان قنات حفر می کرد و آن را وقف زائران خانه خدا و رهگذران می نمود و می فرمود کسی حق فروش آب را ندارد و فرزندانم هرگز آن را به میراث نمی برند.^۴

پاسخگویی به مشکلات جهان اسلام

طبیعی است که هر اجتماعی مشکلاتی دارد که از جمله ی آنها جهان اسلام بود که دارای مشکلات فرهنگی بسیاری در زمان حضرت علی (علیه السلام) بود. از جمله دلایلی که باعث به وجود آمدن مشکل در جهان نو پای اسلامی می شد علاوه بر خود جامعه، فتوحاتی بود که توسط مسلمانان صورت می گرفت. در برابر این مشکلات حضرت علی (علیه السلام) بود که راه چاره ای برای پاسخگویی به آنها می یافت. که دستگاه خلافت خود به این مورد اذهان داشت، به عنوان نمونه می توان به مناظره ی حضرت با دانشمندان یهودی اشاره نمود.

گروهی از احبار یهود وارد مدینه شدن و به خلیفه گفتند: در تورات این چنین آمده است که جانشینان پیامبران دانشمندترین افراد جامعه ی خویش هستند، حال که شما خلیفه ی پیامبر خود می باشید پاسخ دهید که خداوند کجاست، در آسمان است یا در زمین؟

پاسخ ابوبکر مورد پذیرش آن گروه نبود زیرا او برای خدا مکانی در عرش قائل شد که این مورد انتقاد دانشمندان یهودی قرار گرفت و آنها گفتند حال که این گونه است پس حال زمین از وجود خداوند خالی باشد، در این لحظه ی حساس امام علی (علیه السلام) به داد جهان اسلام رسید و آبرو و اعتبار جامعه ی اسلامی را حفظ کرد. ایشان فرمودند: مکان ها را خداوند آفریده، او بالاتر از آن است

^۱ البجاری، الاستعاب فی معرفة الاصحاب، ج ۳، ص ۹۳۳،

^۲ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۷۸

^۳ مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۱، ص ۴۳

^۴ الحر العاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۳۰۳

که مکان‌ها بتوانند او را فرا بگیرند، او به همه جا آگاه‌است، ولی هرگز با موجودی تماس و مجاورتی ندارد، بر همه چیز احاطه عملی دارد و چیزی از قلمروی تدبیر او خارج نیست^۱

حضرت علی (علیه السلام) در این پاسخ عالمانه با روشن‌ترین برهان بر پیراستگی خداوند از محاط بودن در مکان استدلال کرد و دانشمندان یهودی را چنان غرق در شگفتی کرد که بی اختیار به حقانیت گفتار امام و شایستگی او بر خلافت اعتراف کردند.

نتیجه

امام علی (علیه السلام) توسط پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) به اراده و خواست الهی برای جانشینی انتخاب شد و پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) این جانشینی را به اطلاع مردم رسانید اما بعد از رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آل وسلم) به دلیل حسادت‌ها و رقابت‌های قومی و قبیله‌ای، حسادت نسبت به علی (علیه السلام) و همچنین ارزش‌های پوچی که در دوران جاهلیت وجود داشت مثلاً این که کسی باید سرپرستی جامعه را بر عهده بگیرد که سنش زیاد باشد تا به عنوان بزرگ قبیله‌شان شناخته شود به خاطر همین امام علی (علیه السلام) را به عنوان امام و رهبر نپذیرفتند. با این حال می‌توان گفت کسی که سنش زیاد باشد، اما تجربه و پختگی یک فرد جوان را نداشته باشد نمی‌تواند ملاک قضاوت برای سرپرستی قرارگیرد. هر زمان که نام پیامبر و امام و دین به میان می‌آید. بعضی‌ها فقط شمه‌ای از عبادت به فکرشان می‌رسد، در بسیاری از منابع تاریخی چنین گزارش گردیده است که: امام علی (علیه السلام) نه تنها مرد عبادت بلکه مرد سیاست و رهبری نیز بوده‌است. زندگی امام علی (علیه السلام) به دوره‌های مختلفی تقسیم می‌شود که حضرت در هر کدام چه در صحنه اجتماع، سیاست، فرهنگ و ... اقداماتی بزرگ انجام دادند که با هر کدام از این اقدامات قدم محکمی برای استوار ساختن دولت اسلامی برداشتند و کم‌کم این زمینه را فراهم می‌کردند که قدرت‌های اطراف حکومت اسلامی را به عنوان یک حکومت قدرتمند و با اصالت بپذیرند.

منابع

*قرآن

*نهج البلاغه

^۱ - تلخیص از مقاله اسماعیل دانش، تعامل امام علی (علیه السلام) با خلفا در جهت وحدت اسلامی، فصلنامه اندیشه غرب، شماره ۴، ص ۹۸

منابع فارسی

- ۱- انصاری، محمد باقر، اسرار آل محمد (صلی الله علیه وآل وسلم) ترجمه سلیم بن قیس، ترجمه اسماعیل انصاری، قم، الهادی، ۱۳۷۵ ه.ق.
- ۲- الستری، محمدتقی قضاء امیر المومنین، ترجمه، سید علی محمد موسوی جزایری، بی جا، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اسلامی، بی تا.
- ۳- جمعی از نویسندگان، دانشنامه امام علی (علیه السلام) پرچمدار رحمت، بی جا، پایگاه تخصصی عاشورا، بی تا.
- ۴- حشمت زاده، محمدباقر، مسائل اساسی علم سیاست، کانون اندیشه جوان، بی جا، ۱۳۹۵ ق.ه.
- ۵- دووژه، موریس، اصول علم سیاست، مترجم: ابوالفضل قاضی، نشر علمی و فرهنگی، بی جا، ۱۳۸۶ ق.ه.
- ۶- سبحانی، جعفر، فروغ ولایت، قم، نشر امام صادق (علیه السلام)، چاپ ششم، زمستان ۱۳۸۰ ه.ق.
- شهییدی، جعفر، زندگانی امیر مومنان امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، بی جا، فرهنگ اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۸ ه.ق.
- ۷- طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، قم، تهران، بی نا، بی تا.
- ۸- عنایت، حمید، بنیاد فلسفه سیاسی در غرب، نشر دانشگاه تهران، بی تا.
- ۹- قائدان، اصغر، تحلیلی بر مواضع سیاسی علی بن ابی طالب (علیه السلام)، تهران امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- ۱۰- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، تهران، دارالکتاب الاسلامیه و دارالاحیاء التراث العربی، چاپ دوم، بی تا.
- ۱۱- یاور، محمد جواد، تاریخ اسلام در آینه پژوهش باز خوانی زمان و علت بیعت امام علی (علیه السلام) با ابوبکر، بی جا، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، بی تا.
- ۱۲- یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، ج ۲، بی جا، بی تا.

منابع عربی

- ۱- ابن عبدالبر، ابو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، تحقیق: الجبار، علی محمد، ج ۳، ص ۹۳۳، دارالجیل، بیروت، چ، اول، ۱۴۱۲ ق.

- ۲- ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، بی نا، ۱۴۰۸ ه.ق.
- ۳- طبری، ابی جعفر بن جریر، **تاریخ طبری**، بیروت، موسسه الاعلمی و قاهره، مطبعه الاستقامه، چاپ اول، بی تا.
- ۴- طبری، محمد بن جریر، **تاریخ طبری**، بیروت، بی نا، ۱۳۵۷ ه.ق.
- ۵- العاملی، محمد بن حسن الحر، **وسائل الشیعه**، قم، بی نا، ۱۴۱۳ ه.ق.
- ۶- کوفی، ابن اعثم ابو محمد، **الفتوح**، هند، بی نا، ۱۳۹۳ ه.ق.
- ۷- مجلسی، محمد باقر، **بحار الانوار**، بیروت، موسسه وفا، ۱۴۰۳ ه.ق.
- ۸- یعقوبی، احمد بن محمد بن واضح، **تاریخ یعقوبی**، نجف، مکتبه المرتضویه، ۱۳۵۸ ه.ق.

فهرست مقالات

- ۱- دانش، اسماعیل، «**تعامل امام علی (علیه السلام) با خلفا در جهت وحدت اسلامی**»، فصلنامه اندیشه غرب، شماره ۴، بی تا
- ۲- پایگاه تخصصی غدیر <http://ghadir.ahlolbait.com/content>